

Володимир Зуб,
в. о. зав. відділу НБУВ

Бібліотечні втрати та шляхи їх мінімізації: документознавчий аспект

У статті розкриваються документознавчі категорії об'єктивних і суб'єктивних причин втрат матеріальних цінностей бібліотек та їх фондів. Розглянуто основні шляхи удосконалення умов зберігання бібліотечних, музейних, архівних фондів як в Україні, так і за її межами, зокрема, нормативно-правове забезпечення цього процесу.

К л ю ч о в і с л о в а: бібліотека, бібліотечні фонди, бібліотечні втрати, протипожежний захист бібліотек, оцифрування документів, консервація і реставрація бібліотечних фондів.

The article describes scientific categories of objective and subjective reasons, loss of wealth libraries and their assets. The main ways of improving the storage library, museum, archives, both in Ukraine and abroad.

К е у в о р д с: library, library assets, loss library, Fire Protection of libraries, digitization of documents, conservation and restoration of library collections.

З кожним роком бібліотеки істотно поповнюють свої колекції, зібрання, зміцнюють матеріально-технічну базу, проводять реконструкції, будують нові книгосховища, читальні зали, закуповують обладнання, запроваджують сучасні виробничі технології. Водночас має місце й інша, зовсім протилежна, тенденція – книгозбірні постійно втрачають частину своїх матеріальних ресурсів, фондових надбань. Це явище навіть не національного, а міжнародного масштабу і воно зумовлене цілою низкою як об'єктивних, так і суб'єктивних причин. Про це й будемо говорити далі.

Втрати бібліотек зумовлені, по – перше, дією непереборної сили (об'єктивні причини) – стихійні лиха (землетруси, тайфуни, повені, інші природні явища); по – друге, людським чинником, пожежами, війнами, збройними конфліктами, терористичними актами, реорганізаціями або ліквідаціями бібліотек, викликаними чиновницьким свавіллям здебільшого з ідеологічних міркувань; по – третє, неналежними умовами зберігання та збереження бібліотечних і музейних фондів, експонатів, що призводить до розкрадання, фізичного руйнування пам'яток історії та культури.

Ось лише кілька прикладів безповоротних бібліотечних втрат від стихійних катастроф:

У вересні 1923 р. в Японії стався потужний землетрус, у результаті якого виникли пожежі у бібліотеках: Імператорського університету в Токіо, Нісімура, Хошіно. Стихією було знищено багато унікальних документів. Внаслідок землетрусу 1927 р.

в Одеському державному історично-археологічному музеї зі стін кабінету нумізматики зірвалися фарфорові експонати, у т. ч. майолікова тарілка, і всі розбилися [7]. Великої шкоди землетрус завдав національній бібліотеці Нікарагуа Рубен Даріо. Ця установа зазнала ударів стихії двічі – у 1931-му та у 1972 р. Під час відновлювальних робіт вона була ще й пограбована. З цієї ж причини у грудні 2004 р. великих втрат зазнали бібліотеки, архіви, музеї в таких країнах, як Індія, Індонезія, Малайзія, Мальдіви, Таїланд, Шрі-Ланка [21]. 1966 р. у Флоренції (Італія) сталося підтоплення бібліотек і музеїв, яке завдало великої руйнації бібліотечним та музейним фондам. Країна втратила чимало матеріальних і культурних цінностей.

12 червня 2008 р. удар блискавки частково пошкодив бібліотеку Київської Печерської Лаври.

Фахівці стурбовані і розробляють заходи захисту бібліотечних фондів від природних стихій, вивчають природні катаклізми, аналізують їх, ведуть за ними безперервне спостереження та намагаються своєчасно попереджати установи, населення про їх наближення. Хоча такі стихійні лиха, як землетруси, тайфуни, повені ні наука, ні новітні технології, на жаль, не можна точно спрогнозувати.

У 2006 р. побачила світ книга Джона Мак Ілвейна «Попередження катастроф і планування дій у надзвичайних ситуаціях» під редакцією керівника Міжнародної федерації бібліотечних асоціацій і установ програми ІФЛА Марії-Терези Варламоф.

У вступі до видання зазначається: «...Катастрофа, яка трапляється у результаті природних явищ, або з вини людини, є непередбачуваною подією, котра спричиняє вкрай руйнівні наслідки». Тому бібліотеки, архівні служби завжди повинні бути готовими до можливих природних катастроф, уміти реально оцінювати своє становище, мати план щодо мінімізації наслідків подібних ризиків. Основні заходи щодо запобігання небезпек, на думку автора, полягають у тому, щоб зменшити масштаб ризикових ситуацій, наскільки це можливо; зробити дії персоналу установи під час катастрофи максимально ефективними.

При складанні плану дій, наприклад, на випадок урагану, циклона, землетрусу, цунамі установа повинна скрупульозно оцінити усі основні небезпеки та їх ймовірність; точно знати свої ресурси, розписати дії своїх співробітників так, щоб можна було ефективно протистояти катастрофі, а також нарошувати можливості установи (прогресувати) у даних ситуаціях, навіть у разі дефіциту бюджетних коштів та людських ресурсів; забезпечити неухильне виконання рекомендацій плану упродовж багатьох місяців і років.

Звичайно, дуже важко бути певним у ефективності розроблених заходів для надзвичайних ситуацій, особливо якщо не було нагоди їх застосувати. Однак, слід постійно, з року в рік, підтримувати пильність персоналу, вкладати у цю справу необхідні кошти, реально оцінювати небезпеку і кожного разу правильно визначати пріоритети, навіть якщо план не вводився у дію. Важливо вміти переконувати усіх відповідальних осіб, що вони зобов'язані навіть у екстремальних умовах забезпечити тривале життя установи. Це стосується не лише фахівців-бібліотекарів або архівістів, всього персоналу, у т.ч. допоміжного (прибиральниць, охоронців, поставальників та інших), а й адміністрації книгозбірні – засновників, утримувачів тощо. План може бути ефективним тільки тоді, коли всі вірять у нього, усі впевнені у його ефективності, надійності [11].

Однак, як свідчить статистика, бібліотеки значно більшою мірою потерпають не від стихійних лих, а саме від суб'єктивного, людського, чинника, котрий «спрацьовує» через пожежі, війни, збройні конфлікти, терористичні акти, крадіжки, реорганізації або ліквідації бібліотек, зумовлені чиновницьким свавіллям здебільшого з політичних (ідеологічних) міркувань.

Звичайно, найбільших втрат бібліотекам завдають пожежі. Це лихо спіткає книгозбірні світу упродовж усієї історії їх існування. Загалом за останні

2,5 тисячоліття в світі зафіксовано понад 400 великих пожеж у бібліотеках [13]. Вогонь руйнував будівлі, майно, фонди бібліотек Єгипту, Давньої Греції, США, Англії, Росії, України та інших країн. Серед них: Александрійська бібліотека (Олександрія) – 48 р. до н. е., III ст., 391, 642 рр. [27]; бібліотека бухарських емірів – 998 р.; іспанська бібліотека Ескоріала – 1674, 1872 рр. (згоріло вісім тис. арабських фоліантів); королівська бібліотека у Стокгольмі – 1697 р.; університетська бібліотека у Копенгагені – 1728 р.; королівська бібліотека у Вестмінстері (Англія) – 1731 р., 1747 р.; Публічна бібліотека Бостона (США) – 1747 р., 1764 р.; бібліотека Гарварда (США) – 1764 р.; Бібліотека Конгресу (США) – 1851 р.; бібліотека Бірмінгема (Англія) – 1879 р. (серед 60 тис. спопелених там книг були прижиттєві видання Шекспіра, Сервантеса та інші раритети); Національна бібліотека м. Туріна (Італія) – 1904 р. (від вогню загинуло більше половини рукописного фонду). Саме після цієї трагедії зібрався Міжнародний конгрес з питань репродукції рукописів, монет і печаток (Брюссель, 1905 р.) та рекомендував створити у великих бібліотеках фотолaboratorії. Це був, по суті, один із перших дієвих кроків у боротьбі з втратами бібліотек.

Можна навести і більш «свіжі» факти. Так, у 1943 р. з 130 тис. томів Національної бібліотеки Перу вдалося відвоювати у вогню тільки 29 рідкісних видань з 1009. Нью-Йоркська публічна бібліотека через пожежу 1951 р. втратила 450 тис. книг, 270 тис. рукописів і мільйон каталожних карток.

У 1986 р. сталася найбільша пожежа від підпалу в м. Лос-Анджелесі (США). Згоріла третя за величиною американська публічна бібліотека. 12 листопада 2003 р. на острові Хвар (Хорватія) згоріло кілька поверхів стародавньої бібліотеки, в якому зберігалось 10 тис. книг [32]. 2 вересня 2004 р. загинула будівля бібліотеки у м. Веймарі (Німеччина), яка була занесена до переліку світової культурної спадщини ЮНЕСКО. Під час пожежі у палаці герцогині Анни Амалиї, побудованому у 1534 р., з вогню не вдалося врятувати 30 тисяч томів, ще 20 тисяч сильно постраждали [29].

Якщо зазирнути в минуле Російської імперії, то можна констатувати, що її книгозбірні, наприклад у XVIII–XX ст., найчастіше горіли через необережне поводження з освітленням (скіпами, свічками, газовими лампами) або опалювальними приладами – дров'яними печами. Таке нещастя сталося всього через кілька років після відкриття першої російської громадської бібліотеки – Бібліотеки Академії наук. У серпні 1727 р. її сховище загорілося від свічок. У

1747 р. з цієї ж причини бібліотека втратила чимало книг, унікальний Готторпський глобус і низку експонатів Кунсткамери [26]. У 1812 р. під час великої пожежі у Москві вогонь знищив бібліотеку Карамзіна. 8 січня 1901 р. через стару систему пічного опалення у Бібліотеці Академії наук (Санкт-Петербург) було спопелено понад півтори тисячі томів.

14–15 лютого 1988 р. пожежа у бібліотеці Академії наук СРСР знищила цілий масив рідкісних книг і частину газетного фонду. Ця трагедія була одним з найбільш руйнівних лих для культури ХХ ст. поряд із затопленням бібліотек і музеїв Флоренції у 1966 р. та пожежею міської бібліотеки Лос-Анджелеса (США) у 1986 р. [24].

Варто зауважити, що значних втрат від пожеж зазнавали і українські книгозбірні.

Так, 24 травня 1964 р. виникла велика пожежа в Центральній бібліотеці Академії наук УРСР. З семи поверхів бібліотеки найбільше потерпів той, де була україніка – 600 тис. томів цінних творів, рідкісних видань дореволюційного періоду, унікальні архіви, а також спеціальні фонди україніки, які до 1932 р. збиралися за вказівкою М. Скрипника [28]. Того ж року запалав Видубецький монастир, в якому спопеліла бібліотека Київської духовної академії, скарби європейської літератури VII – VIII ст. Наприкінці 1974 р. від вогню загинув відділ давньої української літератури в Інституті літератури АН УРСР, де пропало багато книг і велика наукова картотека та святиня українського народу – Кобзарева хата.

У березні 2002 р. в райцентрі Чорнухи Полтавської області (на батьківщині Г. Сковороди) дотла згоріла книгозбірня, в якій зберігалися унікальні книги мислителя. Їх скрупульозно збирали багато поколінь місцевих жителів, починаючи з 30-х рр. минулого століття.

10 квітня 2003 р. у м. Кам'янець-Подільський Хмельницької області спалахнула пожежа в архівосховищі №1 міського архіву, де зберігалися документи Національного архівного фонду – унікальної документальної бази Подільського краю кінця XVIII – початку ХХ ст. Приблизно 70 % документів загинуло безповоротно [16]. 1 червня 2005 р. у Керчі (Автономна Республіка Крим) загорілася бібліотека № 13 ім. Чуковського. Установа постраждала не стільки від вогню, скільки від води, якої використали надмірну кількість для його ліквідації.

Досить часто фахівці, аналізуючи причини цих трагедій, вказують на умисні підпали. Дійсно, така проблема існує. За даними російських дослідників, через підпали в країні щорічно страждає від 9 до 20 бібліотек, що становить від 10 до 20% загальних

причин пожеж у бібліотеках. Іншими словами, кожна 5-та пожежа – результат умисної, диверсійної, діяльності проти бібліотек [13].

Однак, у цих питаннях, на нашу думку, варто акцентувати увагу на іншому, а саме, порушеннях персоналом правил техніки безпеки, протипожежної безпеки. Саме така поведінка призводить не тільки до втрат матеріальних цінностей, а й людських жертв. Так, 29 вересня 2010 р. у сховищі № 20 Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського в результаті грубого порушення правил безпеки автоматичного пожежогасіння загинули 2 працівники внаслідок дії інертного газу цієї системи.

Не можна закривати очі і на відсутність у більшості книгосховищ охоронної та пожежної сигналізації, автоматичної системи пожежогасіння, врешті-решт на байдуже ставлення до цієї проблеми державних структур. В останні десятиліття через складні соціально-економічні умови, брак коштів, істотно недофінансовується протипожежна безпека бібліотек. Особливо турбує стан систем протипожежної сигналізації, протипожежний захист загалом. Бібліотечні будівлі де на 50, а де і на 100 відсотків обладнані пожежною сигналізацією, пінними вогнегасниками, пожежними кранами, але вони старі і, як правило, неуккомплектовані.

Відсталість протипожежного захисту в українських бібліотечних установах, музеях, архівах можна досить швидко здолати, але для цього потрібна воля урядових структур. Було б не зайвим вітчизняним фахівцям частіше звертатися до вивчення та запровадження зарубіжного досвіду у цій справі.

На Заході катастрофічним діям вогню відповідальні за це люди (посадовці) протиставляють ефективні сучасні технології захисту матеріальних цінностей, фондів бібліотек. Хоча й не відмовляються від уже апробованих життєвих засобів боротьби з вогнем. Ось конкретний приклад. Ще у XIX ст. при зведенні нового будинку найбільшої наукової Бібліотеки Британського музею в Лондоні вперше в світі бібліотечний простір було оформлено у вигляді ротонди. Вона нагадувала собою читальний зал, оточений полицями з книгами, які розташовувалися уздовж стін на двох ярусах. Гордістю бібліотеки й досі є так звана «залізна бібліотека», розташована навколо ротонди. Ці фонди відокремлені від читального залу спеціальною залізною протипожежною конструкцією, завдяки якій набагато зросла вірогідність збереження книжкових фондів [4].

На Заході у ХХ ст. вперше з метою збереження бібліотечних цінностей почали застосовувати охоронну та протипожежну сигналізацію, автоматичну

систему пожежогасіння, спеціальне устаткування для збереження документів (сейфи, шафи, коробки і т. д.), аварійні генератори.

Фахівці Бібліотеки Конгресу США вже у 1950-х рр. вказували на потенційну небезпеку комп'ютерного обладнання, якого ставало дедалі більше і потужність його нестримно зростала. Тому з 1962 р. Національна асоціація протипожежного захисту почала розробляти перші стандарти пожежної безпеки, спеціально призначені для електронних обчислювальних систем. Йдеться, насамперед, про NFPA 75 (захист інформаційних технологій) та FM Global Паспорт 5-32 (стандарт керівних принципів для захисту не тільки від вогню, але і від втрат потужностей).

У сучасних бібліотеках, музеях, архівах Великобританії, Фінляндії, Німеччини, Швеції, Японії, США для збереження матеріальних цінностей, їх фондів дедалі активніше використовують автоматичні системи газового пожежогасіння. В останніх діє інертний газ, газообразний елемент нульової групи періодичної системи Д. І. Менделєєва, створений на основі вогнегасних речовин (хлорона, аргону, азота). Він безпечний для здоров'я людини. Завдяки інертному газу відбувається витіснення кисню з приміщень та локалізація осередку вогню.

На жаль, через фінансові проблеми нашої молоді держави газові автоматичні установки пожежогасіння встановлені тільки в національних бібліотеках України установка, обслуговування коштує досить дорого.

Особливо відчутних втрат бібліотекам завдавали і завдають війни, збройні конфлікти, а останнім часом і терористичні акти. Так, у роки Другої світової війни в результаті бойових дій з боку фашистської Німеччини зазнали нищення, пограбувань багато бібліотек, архівів, музеїв країн Європи. Великих матеріальних збитків було завдано, зокрема, бібліотеці Католицького університету (Левен, Бельгія, травень 1940 р.); Національній бібліотеці Сербії (Белград, Югославія, квітень 1941 р.); Британській бібліотеці (Лондон, Великобританія, 1943 р.); бібліотеці Залуська (Варшава, Польща, 1944 р.) [21].

Якщо брати Україну, то масштаби культурної катастрофи, спричинені Другою світовою війною, фахівці осмислюють й досі. До сьогодні відсутня достовірна інформація про усі збитки, заподіяні війною українській культурі, а також про обсяги часткового відшкодування культурних цінностей, зрештою, не складено Національного реєстру втрачених надбань українського народу за період Другої світової війни [6].

Перед Великою Вітчизняною війною в Україні налічувалося 44 662 бібліотеки із загальним фондом 102 395 837 примірників та 174 музеї (станом на 1940 р.) [6].

Внаслідок ворожого бомбардування у перші дні війни та за період німецької окупації території України гітлерівці зруйнували та спалили приміщення Дніпропетровської, Полтавської, Тернопільської обласних і багатьох інших міських та сільських бібліотек. Так, за два дні до визволення Вінниці окупанти спалили основні приміщення та книжкові фонди обласної бібліотеки. За межі України частково було вивезено найбільш цінні видання із книгозбірень цілої низки вищих навчальних закладів, науково-дослідних, проектних установ і організацій.

Загалом же, за даними З. Гімальдиної, німецькі загарбники повністю пограбували фонди географічної, краєзнавчої, картографічної, історичної і економічної літератури, рукописні архівні матеріали, пам'ятки староруської літератури, що належали бібліотекам музеїв та історичних заповідників України. Окупантами було спалено, розграбовано та вивезено до Німеччини понад 50 млн книг. За період тимчасової окупації припинили своє існування майже усі бібліотеки [5].

Відомо, що у роки війни найбільше постраждали книгозбірні та мистецькі галереї Києва, Харкова, Львова, Дніпропетровська, звідки фашисти, керовані «культурологами» з Оперативного штабу Розенберга і організації СС «Спадщина предків», заснованої Гітлером, зондеркоманди штурмбанфюрера СС Еберхарда вивезли (нині документально підтверджених) 330 тисяч різних музейних експонатів, картин, скульптур, стародавніх ікон, книг, стародруків та інших історико-культурних цінностей.

Такий великий книжковий і культурний центр країни, як Київ, за роки війни втратив 4 млн томів бібліотечного ресурсу [6]. Лише з книгосховищ Бібліотеки АН УРСР (нині – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського) за 778 днів окупації фашисти вивезли 719 тис. творів друку і знищили 76 400 книг. Було втрачено багато цінних видань, зокрема 120 рідкісних стародруків.

Звичайно, далася взнаки і евакуація. Її виконання часто затримувалось або ставало неможливим. Тому нерідко, відступаючи, воїни Червоної армії знищували цінне майно, у т.ч. числі й історико-художнього значення, «щоб не залишати його ворогові».

Бібліотека АН УРСР як найважливіша наукова і найбільша за обсягом фондів книгозбірня України, за наказом Президії Академії, здійснювала поетапну евакуацію до Уфи її найцінніших фондів. В

умовах постійних нальотів фашистської авіації вдалося відправити в тил п'ятьма ешелонами документи, що мали найбільше наукове і культурне значення, унікальні рукописи та стародруки, значну частину фондів соціально-економічної, суспільно-політичної літератури, друки з прикладних наукових дисциплін, котрі мали оборонне значення (геології, металургії, геодезії, хімії, транспортного машинобудування, металознавства тощо), картографічні видання. Однак один із ешелонів до місця призначення так і не прибув, його доля залишилася невідомою [12].

Значних втрат у роки Великої Вітчизняної війни зазнали і музейні цінності України. Згідно перших офіційних повоєнних даних, що були опубліковані в газеті «Правда» (1948 р.) втрати українських музеїв після війни становили понад 40 тисяч експонатів. У 1987 р. Міністерство культури УРСР та Український фонд культури оприлюднили нові цифри втрат – 130 тисяч предметів. На початку 90-х з'явилася ще одна версія – ніби-то втрати 21 музею України становлять 283 782 предмети [10].

А ось російський автор В.Аксёнов у книзі «Любимый музей фюрера. Украденные сокровища» наводить дані, згідно з якими втрати витворів мистецтва в Україні становлять 330 тисяч предметів. Проте й ці дані не є остаточними [1].

Встановити вивезену кількість музейних предметів надзвичайно важко. Складність завдання полягає у тому, що облік евакуйованих цінностей було проведено не повністю. Значна частина пам'яток не була інвентаризована і зберігалась у нерозпакованих ящиках, а вироби з коштовних матеріалів обліковувались за загальною вагою у запломбованій тарі. До того ж, втрачено більшість списків музейних предметів, які вивозились з країни.

Парадоксально, але факт, що жодна з кампаній по обліку збитків, завданих бібліотекам, архівам, музеям колишнього Радянського Союзу під час війни, у т. ч. і відповідним закладам України, які засновувалися у воєнні роки та у повоєнний період, так і не була доведена до логічного завершення. Зібрані матеріали у кращому випадку ставали надбанням архівних сховищ. Як наслідок, переважна більшість установ культури, які постраждали у роки війни, й досі не мають реєстрів втрачених цінностей.

Нині реституція бібліотечних фондів має ґрунтуватися на ретельному розшуку бібліотечних колекцій та зібрань, що належали українським бібліотекам напередодні війни і незаконно опинилися в інших державах. Попередній облік таких ко-

лекцій та зібрань має спиратися на: а) довоєнний обліковий апарат бібліотеки та архівні документи відомчого архіву; б) згадки та вказівки в німецьких документах окупаційних архівів, передусім, у найцінніших за змістом – фондах Оперативного штабу Розенберга, спеціально створеного для організації вивезення культурних цінностей, а також фондах рейхскомісара України; в) повоєнні документи з питань реституційних процесів, що зберігаються в різних архівах європейських держав та Російської Федерації (нині це найскладніша проблема); г) встановлення втрат книжкових фондів, що постраждали внаслідок бойових дій та знищення напередодні окупації за наказом радянського уряду.

Як відомо, реальну спробу розв'язати цю складну проблему цивілізованим шляхом було зроблено 14 лютого 1992 р. – керівниками одинадцяти держав – членів СНД підписано «Угоду про повернення культурних цінностей та історичних цінностей державам їх походження», якою сторони задекларували готовність до співпраці з визначення конкретних механізмів відповідних дій [6].

Зі створенням Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей (нині – Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через Державний кордон України) є всі підстави сподіватися, що історичну справедливість буде відновлено, Україна поверне усі історико-культурні надбання, які вона втратила внаслідок війни.

На переломі другого і третього тисячоліть бібліотеки досить часто потерпали від регіональних збройних конфліктів, терористичних актів.

Великою трагедією для бібліотек у 1990-х рр. стали збройні конфлікти в Югославії. Зокрема, у 1992 р. в результаті інтенсивного мінометного і ракетного обстрілу сильно постраждала Головна бібліотека Сараєва. 26 серпня 1992 р. було знищено будівлю Національної бібліотеки Боснії і Герцеговини, що мала площу 6 тис. кв. м і фонд 2 млн одиниць зберігання.

У новітній історії однією з найбільших бібліотечних трагедій стало знищення у 2003 р. американськими військами Національної бібліотеки Іраку в ході військової операції. Від Національної бібліотеки фактично нічого не залишилося, були втрачені десятки тисяч старовинних рукописів, книг, багаті архіви, численні добірки іракських газет. Читальні зали та книгосховища з їх унікальними колекціями перетворилися у тліючу купу руїн. Зникли навіть раритети – клинописні таблички з бібліотеки Ашшурбаніпала (VII ст. до н. е.).

У США під час подій 11 вересня 2001 р. теро-

ристами було знищено частину приміщень Пентагону разом з цінною бібліотекою. Після реконструкції будівлі відновити унікальну бібліотеку військового відомства не вдалося [21].

Звичайно, людська спільнота на рівні ООН намагається боротися з цим злом, приймаються відповідні резолюції, організуються миротворчі місії тощо. Однак, збройні конфлікти, терористичні акти не зникають з нашого життя. Тому фахівцям тут є над чим попрацювати. Йдеться, насамперед, про вироблення цілого комплексу ефективних заходів, які могли б убезпечити людство від культурного геноциду.

У контексті заявленої теми необхідно звернути увагу і на такий чинник, як розкрадання культурних цінностей, зумовлений, насамперед, недотриманням умов зберігання та збереження бібліотечних і музейних фондів, експонатів, хоча він завдає не таких вже й великих втрат.

Україна, як й інші держави світу, також має прикрі факти крадіжок у бібліотеках та архівних закладах. Наприклад, чорний список пограбованих українських архівів лише за останні півтора – два десятиліття включає:

Державний архів Львівської області – наприкінці 80-х рр. викрадено документи з нацистською символікою; ЦДА України м. Львів – у 1990-х рр. викрадено значний масив документів. Наприкінці березня 1991 р. встановлено відсутність понад 400 одиниць зберігання у ЦДАЛ та понад 500 – у Держархіві області; ЦДА України, м. Київ – у листопаді 1991 р. викрадено 64 одиниці зберігання; Держархів Одеської області у квітні 1993-го – травні 1994 р. викрадено 327 справ; ЦДА України м. Львів, Державний архів львівської області – у лютому 1994 р. викрадено 92 справи із фондів ЦДАЛ, а також 43 справи з Державного архіву області; ЦДАМЛМ України, відділ у Пютах – у січні та грудні 2005 р. двічі пограбовано відділ, викрадено картини і малюнки, у т.ч. – Миколи Глуценка, особисті речі Олександра Корнійчука; Державний архів Миколаївської області – у серпні 2005 р. встановлено факт зникнення 4-х справ. Триває слідство [30].

На початку 2005 р. електронний форум «Exlibris» сповістив, що загалом, за експертними оцінками, бібліотеки світу лише за 2003 – 2004 рр. втратили через крадіжки до 6% своїх зібрань [25]. Причому, архівно-рукописний і картографічний сегмент порівняно з викраденими мистецькими (музейними) цінностями набуває дедалі більшої ваги.

Отже, всі документи, що становлять матеріальну, культурну та історичну цінність, перебуваючи в

бібліотеках у вільному доступі для відвідувачів, повинні бути захищені від несанкціонованого вивозу з читального залу, а також від їх неповернення або псування. Забезпечення повернення книг, запобігання їх псуванню відносяться до категорії завдань, які розв'язуються завдяки вжиттю організаційних заходів, в той час як завдання запобігання несанкціонованого вивозу книг з бібліотеки вимагає комплексного підходу і застосування спеціального обладнання. Як показує статистика, правильне застосування систем захисту книг від крадіжок дає змогу домогтися 95% результату. Йдеться, насамперед, про забезпечення кожної бібліотечної установи, кожного читального залу, книгосховища, архівосховища спеціалізованою позавідомчою охороною; системами охоронної сигналізації; надійними системами відео спостереження і постійного фізичного (візуального) контролю; максимальне обмеження руху оригіналів документів всередині бібліотеки (цифрові копії фонду користування цілком можуть і мають з часом замінити оригінали), суворе дотримання затверджених норм і приписів щодо руху документів, ретельний добір бібліотечних кадрів.

Нині у світі для ефективного захисту бібліотечних фондів від крадіжок найчастіше застосовують системи радіочастотного та електромагнітного типів.

Радіочастотні системи. Вони відносяться до устаткування економічного класу і мають обмежену область застосування в бібліотеках. Справа у тому, що датчики, які використовуються у цих системах не забезпечують реактивації. Основним недоліком радіочастотних систем є можливість екранування захисних датчиків, що призводить до їх нейтралізації.

Електромагнітні системи є більш ефективними в бібліотечних умовах. Малі розміри електромагнітних датчиків забезпечують високий ступінь захисту книг. Приміром, найпоширеніший датчик «невидимка» – це всього лише металева нитка на клейкій основі. Розмір нитки – 10 x 50 мм. Та й вартість електромагнітних датчиків є досить низькою порівняно з датчиками інших типів.

Останнім часом зростає популярність і активно розвивається комплексна система контролю та ідентифікації книг і відвідувачів – технологія радіочастотної ідентифікації (RFID) для контролю руху книг і запобігання крадіжок у бібліотеках. Автоматичні системи ідентифікації дають змогу здійснювати безконтактне читання і запис даних, вони дуже ефективні для відстеження переміщень будь-якого об'єкта. Технологія RFID допомагає вирішити три основні завдання в бібліотеці: ідентифікація та пошук книги; збереження книжок від крадіжок; ідентифікація відвідувачів.

Автоматична безконтактна ідентифікація об'єктів за допомогою радіочастотного каналу зв'язку (RFID) – це технологія, що поєднує в собі функції штрих-кодування й електромагнітних протикрадіжних систем. Кожний примірник видання оснащується спеціальною радіочастотною міткою і таким чином отримує унікальний електронний ідентифікатор. Спеціальні прилади (зчитувачі) використовують цей ідентифікатор в операціях прийому, видачі, інвентаризації та сортування.

Для попередження крадіжок книг на виходах з бібліотеки встановлюються спеціальні протикрадіжні ворота, які перевіряють мітки книг, що виносяться, на наявність дозволу на вивіз. Система складається з трьох компонентів: міток (активні й пасивні мітки); зчитувачі інформації (рідера); програмного забезпечення для обробки інформації.

Спеціальні дзеркала спостереження, призначені для захисту від крадіжок у магазинах, можуть ефективно використовуватися і в бібліотеках. Такі дзеркала мають опуклу форму, і кут огляду з їх допомогою простору сягає 120 градусів. Дзеркала використовують для спостереження за приміщеннями і за діями відвідувачів. Крім прямої своєї функції – спостереження за відвідувачами, дзеркала також як протикрадіжні системи справляють належний психологічний вплив на потенційних викрадачів книг.

Як свідчить практика, при використанні дзеркал у читальному залі різко скорочується число випадків навмисного псування книг [23].

Досі ми вели мову про втрати бібліотек, зумовлені стихійними лихами, пожежами, війнами, збройними конфліктами, крадіжками. Але це лише одна сторона медалі. Якщо взяти бібліотечні фонди, то вони значною мірою потерпають і від мікроскопічних грибків, пилу, газів, від недотримання температурно-вологісного, світового режимів тощо.

Найбільш небезпечними для документів є плісєневі гриби. Пошкодження бібліотечних фондів плісєневими грибами виникає внаслідок біохімічної дії метаболітів на матеріали та через механічне руйнування при розростанні міцелію грибів углиб субстрату. Особливу небезпеку для паперового носія інформації становить група целюлозоруйнівних. Джерелами мікологічного пошкодження документів можуть бути зовнішнє середовище (забруднене повітря, вода, уражені матеріали, людина) або сам папір, який уражається спорами грибів ще у процесі його фабричного виготовлення. Матеріали змінюють колір, стають ламкими, деформуються, розпадаються, відбувається згасання тексту [2].

Документи досить часто пошкоджуються кома-

хами. Вони руйнують шкіряні оправи документів, папір, картон, а також дерев'яні стелажі, шафи, підлогу. Характерними прикметами пошкодження комахами документів, матеріалів є наявність глибоких ходів, отворів, бурового борошна. Найчастіше у фондосховищах облаштовуються шкіроїди, шашелі (переважно хлібні), а при підвищеній вологості у приміщенні – лусочниці [19].

Велику шкоду документам завдають таргани, які вигризають ділянки папірних, особливо коленкорів та шкіряних, а також забруднюють документи кислими продуктами життєдіяльності. Шкідливі комахи заносяться до фондосховищ з одягом, взуттям, потрапляють разом з ураженими документами, залітають через відчинені вікна; їхні яйця можуть проникати у приміщення разом з пилом.

Гризуни пошкоджують документи під час пошуків їжі, яку знаходять у вигляді рослинних або тваринних клейких та наповнювальних речовин. Крім того, вони можуть руйнувати документи внаслідок своїх фізіологічних особливостей – потреби сточувати об'ємні тверді поверхні різці, що швидко ростуть. Боротьба з гризунами дуже складна через їхню надзвичайну плодовитість та обрання для житла темних і заглиблених місць, куди людині дістатися важко.

Проблема захисту документних фондів від біопошкоджень може бути розв'язана лише за умови комплексного застосування профілактичних та винищувальних засобів боротьби з біошкідниками. Головною роллю в інтегрованій системі захисту фондів від біопошкоджень мають відігравати профілактичні заходи, практичне виконання яких не становить особливих труднощів, вони доступні для всіх бібліотек і архівів. У разі масового ураження фондів для загальної дезінфекції та дезінсекції фондосховищ залучають фахівців санітарно-епідеміологічних або спеціальних карантинних служб [8].

Найважливішою й обов'язковою умовою забезпечення довгочасної збереженості документів є режим зберігання, коли помірне природне старіння носія інформації та засобів її нанесення визначається науково обґрунтованими нормами. Режим передбачає дотримання температурно-вологісного, світлового, санітарно-гігієнічного стандартів, а також виконання вимог біологічної безпеки документів.

Світло, необхідне для роботи з документами, водночас є одним із найнебезпечніших чинників руйнування їхніх матеріалів. Найбільшою руйнівною дією характеризується короткохвильова частина спектра – ультрафіолетове випромінювання. Природне денне освітлення та світло люмінесцентних ламп прискорюють процес

старіння матеріальної основи документа та тексту. Внаслідок нагрівання лампами розжарювання документні матеріали жовтіють та втрачають механічну міцність. Особливо вразливим до дії світла є газетний папір з деревної маси. Тому слід дотримуватися вимог, які передбачені стандартами і методичними порадами [2].

З усіх чинників, котрі спричиняють деструктивні зміни документних матеріалів, основним є вологість. Оскільки здатність повітря утримувати більшу або меншу кількість водяної пари залежить від температури, дія вологості пов'язана саме з нею. Найбільш небезпечними для збереження документів є різкі добові та сезонні коливання відносної вологості, температури повітря книгосховищ. Внаслідок таких коливань папір втрачає значну частину напруги та гігроскопічні властивості, що призводить до його пошкодження. Через коливання температури та відносної вологості повітря на поверхні документів, обладнанні утворюється конденсат, що сприяє розвитку плісняви. У зв'язку з цим нормативні документи суворо регламентують відхилення від нормативних термо-гігрометричних параметрів повітря. Вони становлять для температури – 18 ± 2 °C, для відносної вологості – 55 ± 5 % [15].

Під час організації природного провітрювання книгосховищ важливо враховувати можливість ураження документів біошкідниками внаслідок залітання комах та проникнення спор плісневих грибів разом з пилом. Для того, щоб запобігти цьому, вікна, кватирки та фрамуги, що відчиняються, потрібно захищати рамами, затягнутими марлею, капроною або металеву дрібновічковою сіткою з діаметром вічок не більше 0,5 мм.

Однією з проблем пов'язаних зі збереженням документів є запиленість фондів. Пил може бути причиною фізичного й хімічного руйнування документів. Абсорбована пилом волога прискорює процес старіння матеріалів, сприяє розвитку біодеструкторів. Крім того, пил є одним із основних джерел розповсюдження у книгосховищах грибних спор та яєць шкідливих комах, а також додатковим істивним середовищем для біошкідників. Доведено існування прямої залежності рівня мікробіологічного зараження повітря книгосховищ від ступеня їхньої запиленості.

З огляду на санітарно-гігієнічний аспект проблеми зберігання бібліотечних і архівних фондів, на особливу увагу заслуговує небезпечність пилу для здоров'я персоналу, що працює безпосередньо у сховищах із запиленими документами.

Необхідно усвідомлювати, що документи на

будь-яких носіях руйнуються з віком навіть в ідеальних умовах зберігання. Однак, цей процес можна істотно уповільнити, усунувши його причини, вживши запобіжних заходів, тобто здійснивши консервацію документів.

Нині на перше місце у забезпеченні збереження документів виходить метод превентивної консервації. Термін «превентивна консервація» є багатозначним, але в основному він використовується для позначення профілактики, яку можна порівняти з профілактичною медициною. Превентивна консервація – це система заходів, що забезпечує комплексний захист документів, уповільнення процесів старіння шляхом створення і підтримки нормативних умов зберігання і використання фазової консервації.

В Україні превентивною консервацією як самостійним напрямом діяльності щодо забезпечення збереження документів стали займатися порівняно недавно. Особливо вагомий внесок у цю справу роблять працівники відділів провідних вітчизняних бібліотек, зокрема Центру консервації і реставрації Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Він виконує функції науково-дослідного та координаційно-методичного органу з питань забезпечення збереження бібліотечних фондів в установах Національної академії наук України, опікується науковим розробленням технологічних, організаційних та методичних засад забезпечення фізичного збереження інформаційних ресурсів НБУВ у процесі їх формування, зберігання та використання (див. праці Л. А. Дубровіної, Г. І. Ковальчук, І. Я. Лосієвського, Г. М. Новікової, Г. М. Юхимця, Л. В. Мухи, М. М. Омельченка, Л. П. Затоки).

Отже, консервація документів – це створення умов, що забезпечують їх довготривале зберігання. Найчастіше консервація документів здійснюється за допомогою реставраційних робіт.

Реставрація має на меті не тільки припинити процес руйнування документа, але і повернути йому деякі втрачені властивості, доповнити зруйновані частини матеріалом, не поступливим матеріалу оригіналу. Надалі може виникнути необхідність повторної реставрації, тому всі операції повинні бути оборотними, тобто забезпечувати можливість видалення матеріалів попередньої реставрації без збитку для книги.

Застосування у реставрації неперевіраних способів, а також матеріалів та препаратів невідомого складу, як відомо, не допускається. При реставрації документа особлива увага приділяється збереженню тексту. Всі частини і фрагменти документа, які несуть інформацію, повинні залишатися недоторканими.

Не можна не відзначити, що питання консервації та реставрації документних фондів у багатьох країнах світу вирішуються на державному рівні. На жаль, в Україні ця діяльність не зовсім відповідає вимогам часу. Цілком очевидно, що першочерговим завданням для вітчизняних фахівців є розроблення і затвердження нової Національної програми збереження бібліотечних фондів. Хоча в умовах нестабільного і обмеженого фінансування зробити це досить складно. В такій ситуації потрібно діяти за єдиним структурованим планом, акумулюючи фінанси держави, регіонів, добродійних фондів, меценатів і спонсорів. Підготовку Програми варто розпочинати з розроблення і затвердження на державному рівні концепції збереження бібліотечних фондів. До цієї креативної роботи обов'язково слід залучити провідних спеціалістів національних, державних та інших бібліотек країни, які мають фонди з глибокою ретроспективою. Велику користь у цій справі нададуть і небібліотечні фахівці, бо у розробленні Національної програми збереження так само заінтересовані міністерства, відомства, установи, організації, які так чи інакше змушені опікуватися проблемами консервації і реставрації документів. Національна програма обов'язково має бути довготерміною і охоплювати усі бібліотеки України будь-якого підпорядкування. Заходи щодо збереження, котрі будуть закладені в Національну програму, мають сприяти розширенню доступу користувачів до інформації шляхом застосування сучасних засобів копіювання, консервації і реставрації документів.

Нині, в епоху комп'ютерних технологій, дедалі більшого поширення набуває такий метод зберігання зображення документів, як оцифрування. Його здійснюють за допомогою сучасних технологій з використанням цифрових фотокамер або сканерів. Бібліотеки світу давно працюють у цьому напрямі. Наприклад, Британська бібліотека оцифровує мікрофільми газет, що виходили до 1801 р. Через спеціальний веб-сайт «In place» здійснюється відкритий доступ до 100 тис. ізома матеріалів і звукозаписів з власних фондів. Королівська (національна) бібліотека Данії на сьогодні завершила 2 проекти оцифрування: «Архів датської літератури» і родинного щотижневика, який видавався упродовж 1859–1924 рр. і відбивав усі аспекти життя Данії. Національна бібліотека Австрії також вже не один рік реалізує програму переведення у цифрову форму переважно вітчизняних матеріалів. Однак, дехто із зарубіжних фахівців сумнівається у доцільності широкого оцифрування документів через великі

витрати коштів, праці, нестабільність носія тощо [14].

Варто наголосити, що для таких сумнів є підстави. Сьогодні на ринку відсутні системи або форми зберігання цифрової інформації, які б точно відповідали вимогам архівного зберігання; технічна база мікрофільмування залишається незмінною впродовж вже кількох десятиліть, тоді як для підтримки довготривалого доступу до цифрових документів необхідно постійно підтримувати процес модернізації, періодично їх перекопіювати, оновлювати цифровий носій, щоб вони прочитувалися новими програмно-апаратними засобами, які змінюються приблизно один раз на 18 місяців [19].

Документи на електронних носіях зберігаються сьогодні переважно на оптичних дисках. Однак, останні, незважаючи на багато переваг, поки що не можуть розглядатися в якості оптимального варіанта, особливо коли йдеться про забезпечення довготривалого збереження інформації. Оптичні диски в основі своїй нестабільні, легко пошкоджуються. Зберігання зображення на оптичному диску коштує у 20 разів більше ніж, наприклад, на 5-мм плівці [3].

Світова бібліотечна спільнота стурбована втратами, яких зазнають сьогодні книгозбірні. У зв'язку з цим активно розробляються як міжнародні, так і національні програми захисту матеріальних цінностей бібліотек та їх фондів, чимало зусиль докладається до відновлення втрачених книг, газет, інших документів. Нині на особливу увагу заслуговують світові Програми збереження бібліотечних фондів, які розроблені й успішно реалізуються в США, Швеції, Франції, Канаді, Австралії, Індії, Японії та багатьох інших країнах.

На виконання міжнародних директив Україна спеціальним законом у 1999 р. затвердила «Програму збереження бібліотечних і архівних фондів на 2000–2005 рр.». Цей важливий документ закріпив основи державної політики щодо розв'язання проблем зберігання, реставрації та консервації бібліотечних фондів, відображення цінних і рідкісних видань з фондів українських бібліотек у міжнародних програмах.

Основними завданнями Програми визначено такі: державний облік документів, які є національним культурним надбанням; консервація і репрографія бібліотечних та архівних фондів, зокрема, аналіз їх фізичного стану, проведення низки досліджень; охорона бібліотечних та архівних фондів, кадрове та технічне забезпечення.

Багата інтелектуальна спадщина України розосереджена у фондах тисяч бібліотек. У них нині

зберігається понад 60 млн документів, зокрема 2 млн рідкісних і цінних видань. На жаль, усі документи з часом втрачають свої експлуатаційні властивості через їх активне використання, природне старіння матеріального носія або внаслідок несприятливих умов зберігання, аварійних і надзвичайних ситуацій. Тому завдання збереження цінних інформаційних ресурсів, які забезпечують поступальний розвиток України, набуває особливої важливості.

Зберігання бібліотечних фондів є однією з базових фундаментальних проблем вітчизняного і світового бібліотечного фондознавства, пріоритетним напрямом практичної діяльності бібліотек. Забезпечення збереження бібліотечних фондів – це безперервний процес, який починається з моменту надходження документа до бібліотеки і триває весь час його зберігання та використання.

Список використаних джерел

1. Аксенов В. Любимый музей фюрера. Украденные сокровища. – СПб. : «Издательский дом «Нева»»; М. : ОЛМА – ПРЕСС, 2001. – С. 259.
2. Васильченко М. П. Бібліотечні фонди: навч. посіб. / М. П. Васильченко, Н. М. Кушнарченко, В. А. Мільман. – Х. : Основа, 1993. – С. 123, 128.
3. Вебер Х., Дерр М. Оцифровка как метод обеспечения сохранности? // Научно-технические библиотеки. – 1998. – № 10. – С. 6 – 36.
4. Володин Б. Ф. Всемирная история библиотек. – 2-е изд., доп. – СПб. : Профессия, 2004. – С. 112.
5. Гімальдинова З. В. Бібліотеки України в роки Великої Вітчизняної війни / З. В. Гімальдинова // Бібліотекознавство і бібліографія : республікан. міжвід. наук.-метод. зб. – Х., 1985. – Вип. 25. – С. 12.
6. Дацків І. Б. Втрати Україною історико-культурних цінностей під час Другої світової війни: дис. канд. істор. наук. / Тернопільська академія народного господарства. – Тернопіль, 2001. – С. 40, 57, 115, 142, 143.
7. Дложевський С. С. Звіт про діяльність Одеського державного історично-археологічного музею за 1927 та 1928 рр. – Одеса, 1929. – С. 19.
8. Дослідження впливу біоцидних препаратів на старіння реставраційних паперів : метод. рек. / Держкомархів України УНДІАСД; Ін-т мікробіології і вірусології ім. Д. К. Заболотького НАН України; ВАТ «Український науково-дослідний ін.-т паперу»; уклад. : О. П. Володіна, Н. М. Жданова, Л. М. Канарьова та ін. – К., 2005. – С. 25.
9. Збереження бібліотечно-інформаційних ресурсів України : нова політика і нові технології : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (20–22 листоп. 2006 р.) / Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка; уклад. : В. В. Мірошникова, О. П. Куніч. – Х., 2007. – С. 37–45.
10. Ком С. Повернути культурне надбання можна. Була б добра воля // Віче. – 1996. – № 5. – С. 130–131.
11. Мак Ілвэйн Джон. Предупреждение катастроф и планирование действий в чрезвычайных ситуациях / под ред. Варламоф Марии-Терезы. – М. : ВГБИЛ имени М. И. Рудомино, 2006. – С. 8–9.
12. Малолетова Н. І., Дубровіна Л. А. Нацистська бібліотечна політика у період окупації Києва у 1941–1943 рр. і доля книжкових фондів Бібліотеки Академії наук УРСР / Н. І. Малолетова, Л. А. Дубровіна // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2000. – Вип. 5. – С. 139–140.
13. Микеев А. К. Пожар. Социальные, экономические и экологические проблемы. – М., 1994. – С. 29–31.
14. Организация регионального центра консервации библиотечных фондов в библиотеке: нормативно-технологическая документация / Рос. Нац. Б-ка; сост. С. А. Добрусина, Е. С. Чернина. – СПб, 2001. – С. 3–31.
15. Пономаренко Г. Підтримання оптимального рівня вологи повітря в приміщеннях бібліотек та книгосховищах / Г. Пономаренко // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – К., 2007. – Вип. 17. – С. 27.
16. Слободянюк П. Я. Гуманитарная катастрофа : пожар в Каменец-Подольском городском архиве и его последствия // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – К., 2006. – Вип. 2 – С. 31.
17. Столяров Ю. Н. Как сохранить библиотечный фонд : Секреты старого книгохранителя : учебн.-метод. пособ. – 2-е изд. дораб. и доп. – М. : Изд-во ИПО Профиздат, Изд-во МГУКИ, 2001. – С. 128.
18. Уотерс П. Сохранение библиотечных документов в электронный век // Библиотечное дело. – 2003. – № 6. – С. 28; № 7. – С. 30.
19. Ураження документів плісневими грибами та заходи з охорони праці під час роботи з ушкодженими документами : метод. рек. / Держкомархів України. УНДІАСД; Ін-т мікробіології і вірусології ім. Д. К. Заболотького НАН України; уклад. : О. П. Володіна, Н. М. Жданова, Т. О. Кондратюк – К., 2005. – С. 14.
20. Черепанова Л. Микрофильмирование: сохранность фондов и создание страхового фонда // Бібліотечний вісник. – 2006. – № 6. – С. 52–54.
21. http://en.wikipedia.org/wiki/list_of_destroyed_libraries
22. <http://korrespondent.net/magnolia/133233-v-poltavsgorela-detskaya-biblioteka>
23. <http://matriks-pres.com.ua/index.php/2/rfid1>
24. <http://merkulov.tripod.com/TEXTS/1060320.HTM>
25. <http://palimpsest.stanford.edu/byform/mailling-ists/exlibris/2005/02/msg00226.html>
26. http://ru.wikipedia.org/wiki/Библиотека_Российской_академии_наук
27. <http://skorpion-sl15.uol.ua/ukr/text/782433/biblioteki-drevnyaya-greetsiya/>
28. <http://um.vn.ua/cultura/cultur484.html>
29. <http://vsekommentarii.com/news/2007/10/02/111439.htm>
30. <http://www.archives.gov.ua/Archives/Archivy-Ukr.php#1>
31. <http://www.isra.com/news/82827>
32. www.newstube.ru/media/biblioteka-ne-sgorela-notonula